

YAKUPOV Aydos,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish
UNESCO kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: yakupovaydos508@gmail.com

OROLBO'YI MAHALLIY XALQLARI DINIY E'TIQODLARI XUSUSIYATLARI

FEATURES OF RELIGIOUS BELIEFS OF INDIGENOUS PEOPLES OF THE ARAL SEA REGION

ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ КОРЕННЫХ НАРОДОВ РЕГИОНА АРАЛЬСКОГО МОРЯ

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr Orolbo'yi xalqlarining diniy an'analariga oid tadqiqotlar va mintaqadagi diniy manzaralar shakllanishi haqida so'z boradi. O'rta asrlarda xalq og'zaki ijodi, badiiy adabiyot va diniy tushunchalar o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Xususan, Qoraqalpog'iston xalqi va uning buyuk mutafakkirlari Berdaq merosining falsafiy qarashlari, diniy tasavvurlari va turmush tarzining izlanishlari alohida e'tiborga loyiq. Arxeologik tadqiqotlar, jumladan, Ustyurt, Orolbo'yi va Xorazm hududlarida o'tkazilgan qazishmalar, qadimgi ko'chmanchilar yodgorliklari va ularning diniy marosimlariga oid yangi ma'lumotlar taqdim etiladi. Bu maqola xalqlar o'rtasidagi madaniy va diniy aloqalarni, ularning ko'chmanchi hayot tarzini, san'atini va mifologiyasini chuqur o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Orolbo'yi, Qoraqalpog'iston, diniy an'analar, badiiy ijod, Berdaq, ko'chmanchilar, Ustyurt, arxeologiya, mifologiya, saklar, Xorazm, diniy tushunchalar.

Annotation. This article explores the religious traditions of the Aral region's people in the 19th century, with a focus on the development of religious landscapes in the area. The study examines the rich oral tradition and literature of the Karakalpak people, emphasizing the philosophical views, religious concepts, and lifestyle reflected in the works of prominent thinkers such as Berdaq. Archaeological research, including excavations in Ustyurt, the Aral region, and Khwarezm, provides

new insights into the ancient nomadic burial practices, religious rituals, and interactions between different cultures. The article aims to deepen the understanding of the cultural and religious connections among various peoples, as well as their nomadic lifestyle, art, and mythology.

Keywords: Aral region, Karakalpak, religious traditions, oral literature, Berdaq, nomads, Ustyurt, archaeology, mythology, Saks, Khwarezm, religious concepts.

Аннотация. В статье рассматриваются религиозные традиции народов Приаралья XIX века, с акцентом на формирование религиозных ландшафтов в регионе. Исследование охватывает богатую устную традицию и литературу каракалпачков, выделяя философские взгляды, религиозные концепции и образ жизни, отраженные в произведениях таких выдающихся мыслителей, как Бердак. Археологические исследования, включая раскопки в Устюрт, Арал и Хорезме, дают новые данные о древних погребальных практиках, религиозных ритуалах и взаимодействиях между различными культурами. Статья направлена на углубление понимания культурных и религиозных связей между народами, а также их кочевым образом жизни, искусством и мифологией.

Ключевые слова: Арал, Каракалпаки, религиозные традиции, устная литература, Бердак, кочевники, Устюрт, археология, мифология, саксы, Хорезм, религиозные концепции.

KIRISH

XIX asr Orolbo'yi xalqlari diniy an'analarini o'rganish mintaqadagi diniy manzara shakllanish bosqishlarini va xalq og'zaki ijodiyotini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bunda Qoraqalpog' xalqi og'zaki ijodining xilma-xilligi, shakllari, g'oyasi va janrlari alohida ahamiyatga ega. Asrlar davomida yaratilgan badiiy ijodiyot xalqning dunyoqarashi, tafakkuri va turmush tarzini aks ettirib, adabiyotda mutafakkirlarni, Kunxo'ja, Ajiniyoz va Berdaq kabi buyuk shaxslarni dunyoga keltirgan.

Tadqiqotlar davomida, XIX asrda Orolbo'yi hududida an'anaviy dafn marosimlari va diniy tushunchalarga oid bir qator arxeologik yodgorliklar topilgan. Bu topilmalar o'lkadagi qadimiy ko'chmanchilar, ularning diniy va madaniy hayotini chuqurroq o'rganishga imkon beradi. Masalan, V.N.Yagodin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar O'rta Osiyo va Orolbo'yining ko'chmanchilari haqidagi yangi ma'lumotlarni

taqdim etdi. Usturt va Orolbo'yidagi qadimiy qabristonlar, ko'chmanchilarning diniy va marosimiy amaliyotlarini, ularning tasavvurlarini yoritib berdi.

Xususan, Berdaqning badiiy merosi, uning falsafiy qarashlari va diniy motivlarini o'rganish Orolbo'yi xalqlari diniy an'analari va ular bilan bog'liq madaniy-ruhiy tasavvurlarni yanada boyitadi. Saklar, massagetlar va boshqa qadimiy xalqlarning diniy tushunchalari va san'ati o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular o'z davrida ijtimoiy va madaniy aloqalarda bo'lganlar. Bu jarayonlar xalqlar o'rtasida madaniy almashinishlarni va diniy o'zaro ta'sirni yuzaga keltirgan.

O'zbekistonning Qoraqalpog'iston hududida amalga oshirilgan arxeologik qazishmalar va tadqiqotlar, bu hududdagi ko'chmanchi xalqlarning diniy va madaniy hayoti, ularning dunyoqarashini, san'ati va diniy tushunchalarini chuqurroq o'rganish imkoniyatini yaratadi. Bu esa nafaqat Orolbo'yi xalqlarining tarixi, balki butun O'rta Osiyo madaniyatining shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Shu bilan birga, arxeologik materiallar va yozma manbalar yordamida tadqiqotlar davomida ko'chmanchi xalqlarning diniy e'tiqodlari, ularning an'ana va marosimlari haqida to'liq tasavvur hosil qilinadi. Bu barcha tadqiqotlar va yodgorliklar Orolbo'yi xalqlari madaniyatining o'ziga xosligini, tarixiy davrlar davomida shakllanib kelgan diniy an'analari, va xalqning ruhiyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan san'at asarlarini ochib beradi.

XIX asr Orolbo'yi xalqlari diniy an'analari tadqiq qilishda mintaqadagi diniy manzara shakllanish bosqishlarini o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Qoraqalpoqlar xalq og'zaki ijodiyotiga juda boy xalq hisoblanib, og'zaki ijod namunalari o'zining mazmuni, g'oyasi, janrlari hamda shakllari jihatidan juda rang-barang va xilma-xildir. Asrlar davomida xalq o'zining boshidan o'tkazgan qayg'u-hasratlarini, ozod va baxtli hayotga intilgan orzu-armonlari ushaladigan badiiy ijodiyotini yaratib keldi. Uning ta'sirchanligi xalqning mentaliteti, tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi bilan uyg'unligi orqali yanada qimmatlidir. Badiiy adabiyoti Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq singari buyuk mutafakkirlarni dunyoga keltirib, xalq donoligi bilan butun bir millat, xalq tarixini, milliy xususiyatlarini chuqur ma'noli yozma adabiy til vositasida har tomonlama tavsiflab

bergan badiiy ijodiyotdir. Ana shunday badiiy ijodiyotning yorqin namoyondasi Berdaqning bizga qoldirgan boy ma'naviy merosining asl ma'nosini, o'ziga xos xususiyatlarini, yo'nalishlarini tadqiq qilish, falsafiy qarashlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

1973-1974-yillarda V.N.Yagodin tomonidan Barsa-Kelmes sho'r ko'lining atrofida qabr Sumbeti-meralan Kirkureuk yodgorligi ochildi. Majmua kvadrat shaklida (18x18) qo'rg'on iborat, ichida shimoli-sharqiy, shimoli-g'arbiy devorlari bo'ylab tutashgan qism-bo'lakchalar joylashgan. Bo'lakchalar bir-biridan xom g'ishtdan yasalgan devorlar orqali ajralib turadi. Qismlarning eshigi har xil kenglikda. Ularning ichida maxsus yoqilgan olov qoldiqlarining o'rni bor. V.N.Yagodinning fikricha, bu yerda krematsiya – suyakni yoqish va o'likni xotirlash marosimi tartibi bajarilgan. Xonalarda kichkina tokchalar va supa o'rinlari mavjud. Bu yerdagi topilgan kulol namunalari Jetiasar va Kardar madaniyatiga juda o'xshash [1].

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Tarix, arxeologiya, va etnografiya instituti (hozirda, O'zFA QQB Gumanitar ilimiy tadqiqot instituti) ekspeditsiyalari tomonidan Ustyurttagi Orol dengizi sohilidagi Duana yonidagi diniy-rasmiy dafn marosimi o'rni bo'lgan qabristonda tadqiqot olib borildi. Bu yerdagi jarayonlar muayyan masofada joylashgan uncha baland bp'Imagan tosh qo'rg'on toifasidagi qablardan iborat. Qo'rg'on – qablarning tagida tosh qutilarda yoki chuqurliklarda yakka qabrlar uchraydi. Duana tumanida №110 va №111 qablarda izlanishlar o'tkazildi. Ulardan, suyak qoldiqlari, keramika namunalari topilgan. Duana keramik moddalari Sirdaryo sohillaridagi Jeti asar, quyi Amudaryo deltasidagi Kardar kulolchiligi namunalariga o'xshash. Ular jumlasiga banka tarzli, xalqa tarzli bezalgan ko'zalar kiradi. Bu idishlar Jeti asar madaniyati idishlariga juda yaqin. Mazkur belgilarga qarab V.N. Yagodin Duana yodgorliklarini VII-VIII asrlarga tegishi deb hisoblaydi [2].

XX asrning oxirgi o'n yilliklarida V.N.Yagodin tomonidan Ustyurtning Qoraqalpog'iston hududida kamon o'qlarining uchi («стреловидные

планировки») shaklidagi qoldiqlar tekshirildi. Arxeologik tadqiqotlarga bunday inshootlar Orol bo'yari haqidagi tarixiy-ilmiy adabiyotlarda noma'lum bo'lib keldi.

V.N.Yagodin tomonidan Ustyurtning sharqiy qismlari (чинк) bo'ylab bir qancha o'nlab o'rinlarda qadimgi ko'chmanchilar yodgorliklarida tadqiqot olib borildi. Jumladan, shimoliy Ustyurt tizimida Duana, Oqtumshuq o'rinlarda 13 dan ortiq o'rinda eski ko'chmanchilar qo'rg'onlari o'rganildi [2].

Umumiy, Duana va Dau-Kesken oralig'ida V.N.Yagodin Qaraumbet, Aqjarma, Sekseulsay, Qasqajol, Urga, Berniyaz, Katta Aybuyir, Qulanli, Chachtepa, Borsakelmas vodiysida, Sumbeti meralan Kirkureuk, Ardana 1-2, Ichki Ustyurtda (Churuk) qadimgi va o'rta asr ko'chmanchilari yodgorliklarini ochdi.

Bu qo'rg'on-yodgorliklar Ustyurt – Orol ko'chmanchilarining dafn marosimi usullari, diniy tushunchalari borasidagi ma'lumotlarni to'ldiradi.

Babish molla I Shirik-rabatdan 400 km shimolda joylashgan bo'lib, bu qo'rg'on-qal'a ko'pburchakli turda bo'lgan. Miloddan avvalgi V asrda qurilgan katta Shirik-rabat (850x600 m) qal'asi ichida sak rahbarining maqbarasi joylashgan. Jangadarya bo'yida Balandi I yodgorliklari S.P.Tolstovning fikriga ko'ra, massagetlarning bir qismi apasiaklarga tegishli bo'lgan [3].

Quandarya bo'yida 20 dan ortiq saklarga tegishli shaharlar joylashib, ularning eng kattasi Jetiasar bo'lib, bularda mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida qurilgan. Bunnan tashqari, saklarning Tegisken, Uygarak nomli qabristonlari ochilib o'rganildi. Saklarning katta bir qismi, o'troq xalq bo'lib dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdogarlik bilan shug'ullangan. Orolbo'yi saklari Jayiq, Sibir, Markaziy Qozog'iston hududlarida yashagan, saklar bilan madaniy-etnik munosabatlarda bo'lgan.

Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Orolbo'yi saklarining, shahar, qishloq elatlari turar joylari devorlari qo'shni Xorazm, Sug'd davlatlarida keng tarqalgan, kvadrat turdagi g'ishtlardan qurilgan. Baqtriya kulolchi-hunarmandchilarining yasagan buyumlarining saklar orasida ko'p uchrashiga ko'ra bu ikki xalq o'rtasida doimiy madaniy aloqalar bo'lganligidan darak beradi.

Uygarak nomi bilan atalgan tepalik mozori Sirdaryo viloyati deltasi chegarasi va Qizilqum sahrosida joylashgan. Uning balandligi 20 metrdan

oshmaydi va sharqiy tomoni jarlik, shimoliy va g'arbiy tomonlari atrofdagi tekislikka tutashadi. 2 km.ga cho'zilgan qabriston Sirdaryoning qadimgi tarmog'ining biri bo'lgan Inkardaryoga qarab tepalikning janubiy tarafini egallagan. Unda saksonga yaqin uch guruhga bo'lingan Sharqiy, Markaziy va G'arbiy qo'rg'on tepaliklar bor.

Tepaliklarning shakli yarim-sfermali, bir qancha to'liqroq balandligi 0,3 dan 2 m gacha, diametr – 10 dan 40 m gacha yetadi.

Tepaliklarning yuqori tomonlari Qizil karbonat rangli holda topilgan, ayrim joylarga kichik o'simliklar o'skan. O'rta bo'limida qum bilan to'ldirilganligi aniq ko'rinadi.

Qadimgi davrdagi Xorazm tarixi, Sariqamish havzasi, Ustyurt kengligidagi istiqomat qilgan saklarning hayoti bilan bog'liq. Mil. avv. VI-III asrlarda vodiylarda va yaylovlarda istiqomat qilgan sak-sarmatlar I-II asrlarda xunlar v.b. qavmlar Xorazm elati bilan uzviy iqtisodiy, madaniy aloqada yashagan. Xorazm hunarmandlari tayyorlagan kulol idishlar sarmatlarning qabrlaridan ko'p miqdorda topildi. Xorazm davlatining shimoli-sharqiy chegarasida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchilarning Xorazm hunarmandchilari buyumlariga bo'lgan talablarini qondirish maqsadida kulol idishlarni tayyorlaydigan qumbiz o'choqlar yasaladi. Ko'chmanchilar o'zlarining moldan olingan mahsulotlarini, o'zlariga kerakli hunarmandchilik narsalariga almashtiradi. Ko'chmanchi Sarmat qavmlarining foydalangan qo'lda yasalgan kamon o'qlari, zeb-ziynatlar, munchoq, tumor, uzuk v.b. Xorazm shaharlari bo'lgan katta Aybuyir, Gaur qal'a, Daukesken shaharlarining madaniy qatlamlarida uchraydi. Bu Xorazmliklarning qo'shni davlatlar bilan uzviy aloqada bo'lganligini isbotlaydi. Turkiylarining moddiy madaniyatiga tegishli narsalar mil. avv. VII-V asrlarda Altay hududlarida uchraydi. Masalan, yapaloq toshlarni qabrlarga belgi qilib qo'yish, ot bilan marhumlarni dafn qilish marosimlari, O'rta Osiyodagi turkiylarga xos bo'lgan.

Qadimgi ko'chmanchilarning diniy tushunchalarga bog'liq san'at namunasi mil. avv. III-II asrlarda Janubiy Orolbo'yi yerlariga turkiy qavmlarning aralashishi kuchaydi, ayniqsa shu davrda xunlar, tele etnoslari "Jeti asar"lar bilan birga Xorazmda ham qorishadi. Mil. avv. VII-V asrlarda saklarning ijtimoiy hayoti harbiy

demokratik, konfederativ davlat darajasiga ko'tariladi. Qadimgi davrda sak-massagetlar-sarmatlar, qanglilar, xunnlr, tele qavmlari, qadimgi turk etnosiga kiradi.

Janubiy Orol saklari, Eron ahamoniylari, Baqtriya, Xorazm va Xitoyliklarning Chjou hamda Xan imperiyasi davridagi san'at asarlari bilan ham tanish bo'lishgan. Mil. avv. VIII asrdan boshlab saklar orasida keng tarqalgan hayvonot stili nomli san'at turi ham keng tarqaldi. Bir qancha buyum-narsalarda qo'chqor, tuya, yo'lbars, burgut kabi jonzo'tlar ko'rinishlari chizildi.

Saklarning tushunchasiga ko'ra xudolar odamlarga qanotli ot tulporlar, qushlar, boshqa hayvonlar shaklida ko'rinadi deb o'ylashgan. Shu obrazlarning mifologiyasi og'zaki afsonalarda keng o'rin olgani uchun «Hayvonot stili» paydo bo'ladi. Saklarning zargarlik san'at asarlari namunasi (zirak, bronzadan yasalgan uzuk, qurollar, hayvonot rasmlari bilan bezalgan buyumlari) Tegisken, Uygaraq, Issiq qabrlaridan topildi. Saklarning mifologiyasida: otlar, quyosh va olov bilan bog'liq bo'ladi. Tulpor otlar haqida qoraqalpoglarning Alpomish, Qoblan dostonlarida uchraydi. Saklar dunyoni, tabiatni, kosmosni tushinishda o'zicha tasavvurlarga ega bo'lgan. Mitra, Indra kabi xudolarga bog'liq olam: yer osti dunyosi, o'rta dunyo, yer yuzasi va yuqori dunyolar osmonnin yuqorisi deb tushungan. Ularning tushunchasiga ko'ra dunyoning to'rt tomoni o'ng, chap, oldingi va orqa tomonlari bor bo'lgan. Umumiy olganda sak-massagetlarning «hayvonot stili» sak qavmlarining dunyoni anglab etishidagi haqiqiy ko'rinishi, ularning mifologiyasida san'at asarining tasvirlanishi, saklar mafkurasining shakllanganligini isbotlaydi.

Mil. avv. VII-VI asrlarda saklarning ijtimoiy tuzumi harbiy demokratik konfederativ davlat darajasiga ko'tariladi. Qadimgi davrda sak-massagetlar, sarmatlar, qanglilar, xunn qavmlari Orolbo'yi xalqlari bilan birgalikda o'zlariga xos moddiy-ruhiy madaniyatni, diniy an'analarni tuzadilar. Shu davrlarda Qoraqalpog'iston hududida qadimgi turk tilida gaplashadigan xalqlar yashaydi.

Qadimgi xalqlarning diniy tushunchalari ularning madaniyat yodgorliklarida ham o'z ko'rinishini topgan. Tasvirlash san'atida ham ularning diniy tushunchalarining belgilari bor.

Qadimgi xalqlar, ko'chmanchilarning san'ati bo'yicha tarixiy manbalarda, Gerodot, Strabon

asarlari va hozirgi davr arxeologik materiallarida ko'rinmoqda.

Mil. avv. I ming yillikda janubiy Sibir O'rta Osiyodagi turkiylar, Turkiy bo'lmaganlar, indoneron tildosh – «Ariylar», Prototurkiy qavmlarning madaniyatlari bo'yicha arxeologiya ilmda keng o'rganilmoqda. Mil. avv. VII-VI asrlarda O'rta Osiyo hududlarida saklar, massagetlar, Turk, Xorazm, Sug'd, Baqtriya v.b xalqlar yashagan. Orol bo'ylarida Saklar, apasiaklar, Alan qavmlari yashadilar. Gerodotning ma'lumotlariga binoan, otliq massagetlarda oltin, misdan yasalgan narsalar, zeb-ziynat buyumlari bo'lgan. Eron ahamoniylari hukmronligi davrida Saklar, Dariy I ga qaram bo'lgan va XV satrap (viloyat) sifatida soliq to'lagan. Naqshi-Rustam to'g'toshlaridagi yozuvda saklar uch guruhga ajratilganligi ko'rsatilgan: Saka-Tigraxauda, Saka-xaumovarka, Saka-tiaytaradarayya. Shu uch guruh saklarning vatani, makoni, geografiyasi bo'yicha ilmda tortishuvlar juda ko'p. Amudaryo xaznasi deb atalgan saklar san'at asarlarida oltin plastinkada odam (sak) rasmi berilgan. Persepol rel'efida saklar rasmi berilgan, ular Eron shohiga xos ot, v.b olib borgani ko'rsatilgan.

O'rta Osiyo saklarini Fors podshohi Kir II (mil. avv. 558-530 yy) bosib olgan, ularning shohi Amortani tutqun qilgan, Eron bosqinchilariga sak-amurti, sak-xaumovarka tob'e bo'lgan. Mil. avv. 530-yilda Kir II sak-massagetlar bilan jangda halok bo'lgan, uning boshini qonli meshga solgan. Behustin tog' yonbag'rida Sak Skunxaning Dariy I oldiga olib kelinganligi rel'efda ko'rsatilgan.

Sardor Skunxa, xanjar, kiygan kiyimlari, qo'li boylangan holda tasvirlangan edi. Sharq merosida Baqa, baliq rasmlari aniqlandi. Qizil-Rabot yodgorligidan arxeolog B.A.Latvinskiy bronza nishonida Grifon boshini (Mil. avv. III-II asrlar) topdi. Skif-saklar san'at asarlari Sharqiy Turkston, Hindiston yerlaridan topildi.

O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ida sakendr san'at asari bo'yicha S.P.Tolstov boshchiligida Xorazm ekspeditsiyasi a'zolari Uygaraq, Tegisken qabristonlarini topdilar [4]. Orolbo'yi sak-massagetlari bo'yicha W.E.Tagl, V.V.Struve, A.N.Bernshteyn, S.P.Tolstovlar yozdi [3]. Sirdaryoning eski tarmoqlari Quandarya, Janadarya bo'ylarida yarim ko'chmanchi chorvalar xo'jaligi yashagan. Sali Varvar qavmlarining yodgorliklari Jeti asar, Shirik-Rabot, Babish mulla, Balandi,

Baraqtam, Uygaraq, Tegisken yodgorliklarida saqlangan edi.

“Inkardaryo bo'yida Sak-sakafavaklar yodgorligi o'rganildi. Massaget qavmlari botqoqliklar va ko'llarda yashaganlar”, deya yozgan edi Strabon [5]. Botqoqlik va oroldagi saklar-apasiaklar bo'lgan.

Ularning meroslari, “Ko'kshe dengiz madaniyati” deb atalgan, ularning xo'jalik majmuasidan oltin zeb-ziynatlari topildi. Sirdaryo bo'yi Tegisken, Uygarak yodgorliklarini S.P. Tolstov, M.A.Itina tadqiq etishi natijasida saklar mavzoley, jasadni yoqish, jasadni dafn qilish xususiyatlari aniqlandi, “Hayvonot” stilida tog' echkisining boshi, ikki hayvon figurasi, arslon, bars shakli, echki haykali, Orolbo'yi saklar san'at asarini va diniy qarashlarini ifoda qiladi.

Tegisken qabridan topilgan oltin nishonga arslon tasviri tushirilgan. Uygarak qabristonidan kiyik shakli topildi. Avvalgi o'rta asrdagi Yevrosiyo ko'chmanchilarining san'at asarida, turkiy qavmlarda, VII-VIII asrlarda, amaliy san'at hukmronlik qildi. Turklarda naqsh o'ymakorligi avvaldan bo'lganligi aniq. Naqshlar kigizga, suyakka, metallarga o'yib yasalgan. Kigizlardagi naqsh, 300 morflik geometrik shakllar bo'lgan. O'simlik shaklidagi gulli bezaklar ko'chmanchilar san'atida katta o'rin egallaydi. Sibir san'atida gilam, kigiz, palas matolarga ham 300 morflik naqshlar berilgan. Hayvonotlar shakli bir-biridan aniq farqlanadi. Sahroyi ko'chmanchilarning san'ati bezak stilida, bir narsaning harakatini beradi. Turkiy rahbarlarning bel kamarida geometrik naqshlar joy olgan. Qadimgi xases (qirg'iz) san'atida oltin nishonda gulli bezak bo'lgan, eski dasturi “Hayvon” stilida ijodkorlikka kirib kelishi “Jivopis”lik uslublar paydo bo'lgan.

300 morflik tasvirlashda “yangi tasvir”lash, gulli geometrik, o'rama sochli naqshlar berish paydo bo'ldi. Qushlar, hayvonlar tasvirida o'simlikni yog'och yonida yaqinroq ko'rsatish bo'ldi. Ko'chmanchilarning taqinchoq-nishoni – buton, shaklda berildi.

Yevrosiyo ko'chmanchilar madaniyatining geometrik, bezakli, archa shaklli, grilistika, ko'zalarga o'yib naqsh chizish va oq pasta (alebastr) chizish uslublari paydo bo'ldi.

Yevrosiyo ko'chmanchilar san'atida: bo'ri, qo'y, echki, to'ng'iz, kiyik, tog' takasi, leopard, yo'lbars, yovvoyi mushuk, quyon, g'oz, o'rdak,

turna, qoraqush, burgut, mifikolik burgut, qanotli ot, qanotli tuya rasmlari tasvirlandi. Altay qo'rg'onlaridan topildan “Hayvonot” stilidagi rasmlarda yirtqich hayvonlar (leopard, arslon), tuyoqli hayvonlarga (kiyik, qo'y, tuya, ot v.b) tashlanishi, talashi tasvirlangan. Old Osiyo, Eron san'atida hayvonot stili bilan Sibir san'atida o'xshashliklar mavjud. Evropa ko'chmanchilari – skiflar, sarmatlar bilan Osiyo ko'chmanchi saklar, xunlar san'atida hayvonlar urushi, talashishi tarflanadi. Arslon tog' echkisini ovlaydi, leopard kiyikni ovlaydi [7].

Yo'lbars tog' bo'risiga tashlanadi, burgut grifon bilan arslon grifonining jang qilishi rasmi berilgan. Altay san'atini arxeologiya ilmda “varvar san'ati” deb ataydi. Janubiy Sibir, Kuba, Zabaykal hududidagi “Hayvonot” stilidagi oltin me'roslar-nishonlar, zeb-ziynat narsalarida baliq, ilon, o'rdak, turna, burgut, kiyik, bo'ri, leopard, ot, arslon, grifonlar rasmlari berilgan. Altay san'atida yo'lbarsning hujum qilishi, ilonning bo'riga, yo'lbars va tuyaning kurashishi, kalxatlar urushi tasvirlangan. Tuba san'ati (Mil. avv. VII-III asrlar) hayvonotlar shaklini oltin va kumushdan yasagan. “Jetisuv” san'atida oltin nishonli to'ng'iz rasmi, oltin panter, oltin burgut, bular hammasi sahroyi sak animalizmidan darak beradi [8].

Orol mintaqasining Sirdaryo deltasi Uygarak qabridan mil. avv. VI-V asrga xos tog' qo'chqori boshi, oltin bo'ri boshi, “Issiqqo'rg'on”dan boy sak rahbariining me'roslari topildi. Oltin boshli ot siymosi, leopard siymosi, qushlar, oltin arxar, kiyik nishoni, oltin plastinkada chizilgan ot rasmi berilgan.

Yevrosiyo ko'chmanchilari skif-sibir “hayvonot stili” Pamir tog'idan boshlanib, Jetisuv, Ural, Orol mintaqasi bo'ylaridagi chorvalarning madaniyati kiradi.

XULOSA

1973-1974-yillarda V.N.Yagodin tomonidan Barsa-Kelmes sho'r ko'lining atrofida diniy dafn marosimi tavsifidagi Sumbeti-meralan Kirkureuk yodgorligi ochildi. Majmua kvadrat tarzli qo'rg'ondan iborat, ichida shimoli-sharqiy, shimoli-g'arbiy devorlari bo'ylab tutashgan qism-bo'lakchalar joylashgan. Bo'lakchalar bir-biridan xom g'ishtdan yasalgan devorlar orqali ajralib turadi. Ularning ichida maxsus yoqilgan olov

qoldiqlarining o'zni bor. V.N.Yagodin fikricha, bu yerda krematsiya – suyakni yoqish va o'likni xotirlash marosimi tartibi bajarilgan. Sektsiyalarda kichkina tokchalar va supa o'rinlari mavjud. Bu yerdagi topilgan kulol namunalari Jetiasar va Kardar madaniyatiga juda o'xshash.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Tarix, arxeologiya, va etnografiya instituti (hozirda, O'zFA QQB Gumanitar ilimiy tadqiqot institute) ekspeditsiyalari tomonidan Ustyurttagi Orol dengizi sohilidagi Duana yonidagi diniy-rasmiy dafn marosimi o'zni bo'lgan qabristonda tadqiqot olib borildi. Bu yerdagi jarayonlar muayyan masofada joylashgan uncha baland emas tosh qo'rg'on toifasidagi qabrlardan iborat. Qo'rg'on-qabrlarning tagida tosh qutilarda yoki chuqurliklarda yakka qabrlarda uchraydi. Duana tumanida №110 va №111 deb nomlangan diniy rasmiy dafn marosimi o'rinlarida izlanishlar o'tkazildi. Ulardan, suyak qoldiqlari, keramika namunalari topilgan. Duana keramik moddalari Sirdaryo sohillaridagi Jeti asar, quyi Amudaryo deltasidagi Kardar kulolchiligi namunalariga o'xshash. Ular jumlasiga banka tarzli, xalqa tarzli bezalgan ko'zalar kiradi. Bu idishlar Jeti asar madaniyati idishlariga juda yaqin. Atalgan belgilariga qarab V.N. Yagodin Duana yodgorliklarini VII-VIII asrlarga tegishi deb hisoblaydi.

XX asrning oxirgi o'n yilliklarida V.N.Yagodin tomonidan Ustyurtning Qoraqalpog'iston hududida kamon o'qlarining uchi («стреловидные планировки») tarzli qoldiqlar tekshirildi. Arxeologik tadqiqotlargacha bunday inshootlar Orol bo'ylariga mo'ljallangan tarixiy ilmiy adabiyotlarda noma'lum bo'lib keldi. V.N.Yagodin tomonidan Ustyurtning sharqiy qismlari (чинк) bo'ylab bir qancha o'nlab o'rinlarda qadimgi ko'chmanchilar yodgorliklarida tadqiqot olib borildi. Jumladan, shimoliy Ustyurt tizimida Duana, Oqtumshuq o'rinlarda 13 dan ortiq o'rinda eski ko'chmanchilar qo'rg'onlari o'rganildi.

Umumiy, Duana va Dau-Kesken oralig'ida V.N.Yagodin Qaraumbet, Aqjarma, Sekseulsay, Qasqajol, Urga, Berniyaz, Katta Aybuyir, Qulanli, Chachtepa, Barsakelmes vodiysida, Sumbeti meralan Kirkureuk, Ardana 1-2, Ichki Ustyurtda (Churuk) qadimgi va o'rta asr ko'chmanchilari yodgorliklarini ochdi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья // Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. – Ташкент, 1978.
2. Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта// Археология Приаралья. Вып.V. – Ташкент, 1992.
3. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм (К истории заселения и освоения древней дельты Сыр-Дарьи) // Советская этнография. 1961. № 4.
4. Tolstov S.P. Sirdaryo deltasidagi skif qavmlari. 1961.
5. Страбон. География / пер. с др.-греч. Г.А. Страбановского, под ред. О.О. Крюгера, общ. ред. С.Л. Утченко. – Москва: Ладомир, 1994.
6. Abdullayev Sh. O'zbekiston etnografiyasi. – Toshkent: Fan, 2014.
7. Berdaq (1995). Tanlangan asarlar. – Nukus: Qoraqalpoq davlat nashriyoti.
8. Gafurov B. Orolbo'yi xalqlarining madaniy merosi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1986.